

Гайынова Б.А., Мусурманова Г.С., Кошматова Ж.Ж.

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ТУР – ЭТИШИНИН ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

Гайынова Б.А., Мусурманова Г.С., Кошматова Ж.Ж.

**СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛЕКСИКИ ГЛАГОЛА «ТУР» В
КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ**

B.A. Gayipova, G.S. Musurmanova, J.J. Koshmatova

**SEMANTIC FEATURES OF THE VOCABULARY THE VERB "TUR" IN THE KYRGYZ
LANGUAGE**

УДК: 811.512.145

Макалада кыргыз тилинде абал маанисин билдирген «тур» - этишинин лексика-семантикалык маанилери тууралуу сөз болот. Аталган этиш мезгилдик, мейкиндик категориялар менен тыгыз байланышта каралып, субъектинин бейпилдик абалын да, салыштырмалуу кыймыл-аракетте болушун да туюндурган учурлар талдоого алынган.

Негизги сөздөр: этиш, тур, семантика, маани, абал, көмөкчү этиш.

В статье рассматриваются лексико-семантические значения кыргызского глагола «тур», обозначающее состояние. Данный глагол рассмотрен в тесной связи с временными, пространственными категориями, сделан анализ состояния покоя, дается сравнительный анализ движения субъекта.

Ключевые слова: глагол, тур, семантика, значение, состояние, вспомогательный глагол.

The article deals with the lexical-semantic value of the verb Kyrgyz turbine indicating the state. This verb is considered closely related to the timing, provides a comparative analysis of the subject's motion.

Keywords: verb, to stand, the semantics, the value of the position, the auxiliary verb.

Жаратылыштагы нерселердин ар кандай көрүнүшү боюнча белгилүү бир калыпта болушу бул - абал. Кыймыл-аракет болуп өтүп, ал кыймыл-аракеттин барып токтогондон кийинки жандуу жана жансыз заттардын кандайдыр-бир бейпилдикте болушу, бейпилдик абалда турушу этиш сөздөр аркылуу туюндурулат.

Так ошол нерсенин белгилүү бир шарттагы турган турушу, көрүнүшү боюнча бейпилдик бир калыпта же абалда болушун мүнөздөгөн этиш сөздөр абал этиштерине кирет. Тур- этиши өз алдынча турганда, бардык эле башка этиштер сыяктуу, буюруу, тагыраак айтканда, вертикалдык же горизонталдык абалда болуу, өйдө турууну талап кылуу маанисин билдирип, баштапкы формасы буйрук ыңгай болуп келет. Кыргыз тилинин сөздүгүндө тур- этишинин он төрт мааниси катталып, бардыгы тең абал маанисин билдирери байкалат [83: 1220]. Ошол маанилердин ичинен негизгилери болуп, горизонталдык абалда, тикесинен келген абалда, баса турган абалда болуу, отуруп же жатып

албай өйдө болуу маанисин, кайсы бир жерде тиричилик кылууну, жашоону жана бар болуу, бар экендикти ж.б. туюндурган маанилери эсептелет. Мисалы:

Мындан аркыга чыдай албай кеткен Шарше колун көтөрө кыйкыра турду (Сыдыкбеков). Саман-кананын эшигин жула берип, кирип да бардым, селейип туруп да калдым (Айтматов). Досум менен аяшым тура калышты да, алдымды торошту: - Кайда, түн жарымында? (Усубалиев)

Шерали тактан тура калды:

-Ой, энеңди...Эмне үчүн баш кесмек бар? (Касымбеков).

Туруп атса – койчагыр,

Жакын атса – жазайыл («Семетей»).

Жогорудагы мисалдардан байкалгандай абал - бул мезгилдик, мейкиндик категориялар менен тыгыз байланышта каралып, субъектинин бейпилдик абалын да, салыштырмалуу кыймыл-аракетте болушун да туюндура бериши мүмкүн. Ошондой эле тур- этиши татаал этиштердин тутумунда негизги этиш болуп да, жардамчы (көмөкчү) этиш болуп да келе берет. Келтирилген мисалдарда тур- этиши өзүнүн нукура этиштик маанисин сактап, татаал этиштин тутумундагы негизги этиш болуп келди. Ал эми тур- негизги этишине чакчылдын -а мүчөсү уланып, кал-жардамчы этиши менен татаал сөздү пайда кылган учурда, башкача айтканда, тур -а кал- формасы ар дайым күтүүсүздөн тездик менен бир абалдан башка бир абалга келүү маанисин да кошумчалап турат. Мындай учурда кыймыл-аракет аяктагандагы абалды туюндуруп, кыймыл-аракет даана байкалгандыгын төмөнкү мисалдардан көрүүгө болот:

- Келиңиз, кайнага!.. – деп ордунан тура калды (Касымбеков). Тигил өңчөй көкала сакал карыялардын ортосунда олтурган Саякбай алда ким колтукка түрткөндөй тура калды (Сыдыкбеков). Ал жооп айтканча болбой, Турдукул ордунан тура калды («Кыргыз Туусу»). Бул мисалдардагы тур-а кал- формасы туюндурган тездик маанисин тур- этиши ыргып, атып, учуп сөздөрү менен айкаша келген учурда да туюндура алат: атып тур-, ыргып тур-, учуп тур- ж.б.

Тур- этиши субъектинин ар кандай абалын билдирүү менен бирге, бүтпөй калган кыймыл-аракеттин уландысын да туюндурат. Кандайдыр абалдын бир топко созулушу чагылдырылат: *Терезеден бирөө карап турат* (Элебаев). *А Саякбай айтып турат «Манасты»* (Сооронов). *Үйдүн артында бирөө сүйлөп турат* («Кыргыз Туусу»). Мисалдардан көрүнүп тургандай, биринчи сүйлөмдө *кара-* этиши менен айкаша келгендиктен, абал маанисине көз аркылуу кабыл алуу мааниси, экинчи жана үчүнчү сүйлөмдө болсо, кептик маани жуурулушуп айтылып, бир эле учурда абал маанисин да, ага кошумча сезүү жана кептик этиштик маанилерди да туюнтуп турат.

Тур- этиши көмөкчү болуп келген учурда *-ып, -а, -й*, мүчөлөр уланган негизги этиштер менен кошо келе берет. *-ып* мүчөсү уланып келген учурда, биринчиден, белгилүү бир чектелген убакыттын ичинде кайталануучу адаттагыдай боло берген абалды билдирет. М.:

Саид кызды бүгүн да күзөтүп турган эле. Дарыяларда ташкындоолор жана нугун өзгөртүүлөр болуп турат («Ала-Тоо»). *Ат аркасын суутуп, эки-үч күн туралы* («Олжобай менен Кишимжан»). *Сен жумушка кеткенде дарактарга өзүм суу куюп карап турамын. Башка мугалим келгенче мен окутуп турамын.*

Экинчиден, *тур-* этиши *-ып, -а, -й* мүчөлөрү уланган сөздөр менен келген учурда убактынчалык бирөө тарабынан аткарыла турган кыймыл-аракетти туюндуруп калат. М.: *иштеп тур, иштей тур, жазып тур, жазат тур, кылып тур, кылат тур, окуп тур, окуйт тур, карап тур* ж.б. Мындан *-а, -й* мүчөлөрү аркылуу жасалган сөз айкаштарынан контекстен сырт абалда деле убактынчалыкты билдирген кыймыл-аракеттик абалды байкайбыз. Эгерде *тур-* этиши *иште, жаз* ж.б. кыймылды даана туюндурган этиштер менен айкаша келген учурда бул татаал этиштерди абал этиштеринин катарына кошо албайбыз. Ал эми *оку, кара*, сыяктуу кыймылды даана көрсөтпөгөн этиштер менен келген учурда абалды туюндурат.

Ошондой эле чакчыл мүчөлөрү уланган этиштер менен айкаша келгенде кээде, мисалы, «*Айта бар кол башчыңа, бизге жол берсин, кошундарын дарбазалардан тарта түрсүн, суранганыбыз ушул...* (Касымбеков)», - деген сүйлөмдө убактынчалык маанисине кошумча буйрук иретинде айтылуу мааниси сакталат же болбосо күчөтүлөт. Кээде ошол эле *-а, -й* формасында келген учурда буйрук мааниси өз күчүн басаңдатат же жоготот да этиш сөзгө уланган *-чы* мөчөсү тескерисинче сурануу, жалынып-жалбаруу маанисин да пайда кылат. М.: *Токточу өмүр, токточу өмүр, токтой тур!*

Көзүң чуңкур, өңүң кансыз, сары сур (Осмонов).

Үчүнчүдөн, убакыттын узакка созулушун билдирет: *Достошкондон бери бири-биринен кат алышып турушат*. Ал эми чакчыл формасынын *-ып*

мүчөсү уланган сөз менен сөз айкашы болуп келген учурда кайсы бир белгилүү учур менен байланышкан (учур, өткөн же келер чак) убакыттын созулушун же кайталанып турган абалды туюндурат. *Бил-, көр-, бол-* этиштеринин чакчыл *-ып* түрү *тур-* этиши айкашып келген учурда, мисалы, *билип туруп, көрүп туруп* ж.б. болбой турган иштин аткарылышын же моралдык жактан туура келбеген, адамдын акыл-эси менен байланышкан абалды билдирет. М.: *Ошол окуянын баарын билип туруп, бир ооз айтып койбогонун карачы. Аны коркутканын көрө туруп, баш көтөрүүгө барабы? Бала-чакасы боло туруп ушул ишке барабы.*

Көпчүлүк учурда *тур* - этиши субъектинин бир жерде жашоо, жашап калуу, отурукташып тиричилик кылуусун туюндура турганы жогоруда айтылган: *Өзү мында өткөн күздөн бери турат* (Баялинов). *Анда биздикилер бир жакын эжебиздикин маанектеп, Кара-Дөбөдө турушчу* (Сасыкбаев). *Азыркы учурда айылда турамын.*

Төмөнкү мисалдарда болсо бар болууну, процесске катышкандыкты билдирет: *Жазда башка... Жел тийбесин абайла,*

Көпкө турбас, мобул турган сур булут (Осмонов).

Караан калган келтенин,

Ичинде турат бир дүрмөт («Семетей»).

Дубалда илинген сүрөт турат. Даракта асылган жип турат (Оозеки).

Мисалдарга карап көрсөк, *тур-* этиши *отур-* этишинен айырмаланып, жандуу заттарга да, жансыз заттарга карата да колдонулуп, нерсенин жердеги гана абалынан эмес, абадагы же бир нерсенин үстүндөгү илинүү абалын да туюндурат:

Өзүнүн абал маанисинде келип, *отур-, жүр-, жат-* этиштеринен дагы бир айырмачылыгы *-а // -е // -й, -ып* формасындагы чыкчыл компонент менен айкашканда лексикалык мааниси солгундап кетип, кээде жоголуп да кетип, *тур-* этишинин өзү кайталанып айтылган учурлар да болот: *тура тур-, туруп тур-*. Мисалы:

- Ой, суруңду урайын, Султан... тура түрсан тура тур?! Сен туруп калганда те Ортоктун тоосу урап түшпөйт (Сыдыкбеков). *Тура-тур мен даярданып алайын.*

Ал эми *отур-, жүр-, жат-* этиштери кайталанып колдонулган учурда, *-а // -е // -й, -ып* формасында келбейт. Бул этиштер *-ганы (-ган)* мүчөсү аркылуу кайталанып келет: *отурганы-отурган, жүргөнү-жүргөн, жатканы-жаткан, турганы-турган*. Бул учурда ошол абалды туюнткан убакыттын созулушу жана кайталанышы билдирилет. М.: *Эртеден кечке аттан түшпөй, талаада чапкылап жүргөнү- жүргөн да* (Айтматов).

Эгерде *тур-* этиши сын-сыпат маанидеги чакчыл сөздөр менен айкашып татаал формада келсе, өзгөрүм этишинин маанисин кошо туюндурат. Мисалы: *Күнгөй тарабы кызарып турган алманы*

көрсөттү. Көгөрүп турган көктөмдө. Анын жанында кичирейип турат.

Жүр-, отур-, жат- этиштери менен да чогуу келип жардамчы этиштин милдетин аткарып, негизги этишке кошумча абалдык маани берет: *жүрүп тур-, отуруп тур-, жатып тур-*.

Тур- этиши кыймылды ачык туюндурган этиш сөздөр менен айкашып, татаал этиштин тутумундагы жардамчы этиш болуп келген учурда бейпилдик абалды эмес, тескерисинче, кыймылдап турган абалды да билдирген учурлар аз эмес: *кыймылдап турат, жүгүрүп турат, чуркап турат, секирип турат, бийлеп турат, басып турат*. Бул учурда *тур-* этиши өз маанисинен таптакыр ажырабайт, бирок кыймылды ачык көрсөткөндүктөн кыймыл этиштеринин катарына кошулат. Төмөндөгү:

“Жүз жылдар мындан кийин да,

Дарактар желге ыргала

Шуудурап турар ушинтип...

Биз жокпуз анда бир гана (Эралиев)”,- ыр саптарында *шуудура-* этиши *тур-* этишине кулак аркылуу туюу-сезүү, кабыл алуу маанисин кошумчалап турат.

Кыргыз тилинде этиш сөздөрдүн баштапкы формада турушунда эле грамматикалык чак маанилери бар болот. Анткени алар биринчи жактын атынан экинчи жакка талап кылуу, буюруу мааниси менен кандайдыр кайрылуу иретинде айтылат. Ал эми талап кылуу, буюруу, кайрылуу маанилериндеги сөздөрдө кыймыл-аракеттин сүйлөшүп жаткан учурдан кийин боло тургандыгы, айтыла турган сөздүн сонунда аткарыла тургандыгы кошо жүрөт [4: 187]. Кыргыз тилинде этиш сөздөр өз алдынча

контексттен сырт *кел+(-e)+(-m), бар+(-a)+(-m), бас+(-a)+(-m), жаз+(-a)+(-m), бийле+(-й)+(-m), сүйлө+(-й)+(-m)* ж.б. башкача айтканда, этиш+чакчыл мүчө+3-жак формасында келген учурда да алардан келер чактын маанисин кошо туюндурулат. Башка этиштерден айырмаланып, *отурат, жүрөт, жатат, турат* абал этиштери өз алдынча турганда да адатта, учур чакты көрсөтүшөт.

Абал этиштеринин семантикалык табияты бир кыйла татаал. Контекстте ал-абалды билдирген этиш сөздөрдө бир канча маани биргелешип, бир эле учурда берилиши да мүмкүн экендигине келтирилген мисалдардан күбө колдук. Себеби көркөм чыгармадагы автордук кепте да, каармандардын кебинде да, оозеки сүйлөшүү кебинде да бериле турган ой сөздөрдүн семантикасы аркылуу берилет. Тагыраак айтканда, контексттик абалда сөздөр тике маанисинен ажырап, же ошол мааниси солгундап, кошумча маанилердин пайда болушу да мүмкүн.

Адабияттар:

1. Абдувалиев, И. Кыргыз тилинин морфологиясы. “Кыргыз тили жана адабияты”: адистиги боюнча жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу китеп /И.Абдувалиев. - Бишкек: Б-сыз, 2008. - 144-146 б.
2. Азыркы кыргыз адабий тили. – Бишкек: Б-сыз, 2009. – 928 б.
3. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков / Н.К.Дмитриев. - М.: Изд-во вост. л-ры, 1962. - 607 с.
4. Дыйканов, К. Кыргыз тилинин морфологиясы. / К.Дыйканов, С.Кудайбергенов. – Фрунзе: Б-сыз, 1957. – 219 б.
5. Кыргыз тилинин сөздүгү. – Б.: Б-сыз, 2010. -1460 б.

Рецензент: д.филол.н., профессор Байгазиев С.